

УДК 82.09

Н. В. Заяц

Узаемадзеянне лірыкі, эпасу і драмы

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка

(Паступіў у рэдакцыю 24.12.2002)

У сучаснай літаратуры, бадай, не існуе “чыстых” паводле родавай прыналежнасці твораў. Своеасаблівы сінтэз *лірыкі, эпасу і драмы* ў разнастайных варыяцыях – зусім натуральная, аб’ектыўна дэтэрмінаваная з’ява: з развіццём грамадства змяняюцца і ўскладняюцца спосабы “пераймання”, адлюстравання рэчаіснасці. У класічнай форме той ці іншы род літаратуры выступаў толькі ў пэўную гістарычную эпоху. Напрыклад, для эпасу такой эпохай была самая ранняя стадыя развіцця грамадства, калі росквіту дасягнула антычная літаратура Старажытнай Грэцыі, прынятая Гегелем за ідэальную мастацкую мадэль. На яго думку, узорамі “чыстага” эпасу, “эпапеямі ва ўласным сэнсе слова” з’яўляюцца толькі паэмы Гамера, створаныя менавіта ў гэты час. Паэмы ж Асіяна, Клафштока, Таса, Мільтана нельга лічыць сапраўды эпічнымі, бо “лірычныя месцы вызначаюць тон і настрой” [1, с. 460] гэтых твораў. Тэндэнцыю да ўзаемапранікнення родавых пачаткаў, “інтэрацыі” розных па прыродзе элементаў адчуваюць на сабе многія творы, напісаныя ў наступныя за антычнай Грэцыяй эпохі, як, напрыклад, старажытны помнік усходнеславянскага эпасу “Слова пра паход Ігаравы”, дзе прысутнічае вельмі моцная лірычная плынь.

Узаемадзеянне літаратурных родаў прывяло да ўзнікнення шэрагу “змешаных” літаратурных адзінстваў: *ліра-эпічных* (паэма, балада, версэт) і *ліра-драматычных* (байка, драматычная паэма) *жанраў*. Своеасаблівым, якасна новым утварэннем, дзе сувязь паміж родавымі элементамі найбольш адчувальная, з’яўляецца *ліра-эпас* [2, с. 124, 268]. Такі падзел належыць В. Рагойшу (“Тэорыя літаратуры ў тэрмінах”, 2001), і ў цэлым на сённяшні дзень з’яўляецца прымальным, хоць пэўныя моманты выклікаюць прэрэчанне. Гэта датычыць перш за ўсё *ліра-драматычных жанраў – байкі і драматычнай паэмы*. Байка – кампазітнае аб’яднанне не толькі лірычнага і драматычнага, акрэсленае тэрмінам “ліра-драматычны жанр”: яна не страціла генетычнай сувязі з жывёльным эпасам, часта мае эпічна-разгорнуты сюжэт (напрыклад, творы К. Крапівы “Саманадзейны конь”, “Дзед і баба”, “Мода” і многія інш.). У драматычнай паэме таксама спалучаюцца адразу тры родавыя пачаткі – лірыкі, эпасу і драмы. Пра наяўнасць элементаў драмы гаворыць азначэнне “драматычная”, паэма ж сама па сабе ўжо ёсць сінтэз лірыкі і эпасу. Так, у творы Я. Купалы “Адвечная песня” побач з драматычным і лірычным (канфлікт паміж дзеючымі асобамі, вершаваная мова, стылізаваная пад фальклор, і інш.) важнае месца займае і эпічнае (шырокі часавы ахоп матэрыялу, паказ тыповага характару селяніна ў тыповых, грунтоўна апісаных абставінах). Думаецца, таму тэрмін “ліра-драматычныя”, што ўказвае на спалучэнне двух родавых элементаў, у адносінах да названых жанраў з’яўляецца ўсё ж вузкім. Агульная вага эпічнага элемента, напрыклад, у драматычнай паэме значна большая, чым, скажам, драматычнага ў баладзе, паэме – жанрах ліра-эпасу. Байка і драматычная паэма – хутчэй трохродавыя кампазітныя ўтварэнні, для абазначэння якіх пакуль не існуе дакладнага тэрміна.

Што да ліра-эпічных жанраў, то, магчыма, не зусім апраўдана пашырэнне В. Рагойшам тэрміна “версэт” на класічныя творы Я. Коласа “Думкі ў дарозе”, Ядвігіна Ш. “Раны”, З. Бядулі “Пяюць начлежнікі” і інш. Уласна версэт з’явіўся ў нашай літаратуры параўнальна нядаўна, стаўшы індывідуальна-аўтарскай формай паэзіі А. Разанава. Падобная замена даўно замацаваных за творамі беларускіх класікаў азначэнняў “верш у прозе”, “абразок” новым, “модным” тэрмінам выглядае ў некаторай ступені штучнай. Для паўнейшай класіфікацыі ў групу ліра-эпічных жанраў, на нашу думку, таксама варта было б уключыць *лірычную прозу* з яе вельмі папулярнай у нацыянальнай літаратуры разнавіднасцю – *лірычнай мініяцюрай* (творчасць Я. Брыля, А. Карпюка, Б. Сачанкі, Ф. Янкоўскага і інш.) і яшчэ мала асвоены беларускімі аўтарамі *вершаваны раман* (“Родныя дзеці” Н. Гілевіча).

Працэс узаемапранікнення родавых элементаў – натуральная і шырокамаштабная з’ява. Разам з родамі, слухна заўважае аўтар “Тэорыі літаратуры ў тэрмінах”, гэтакім працэсу падвяргаюцца жанры і жанравыя разнавіднасці [2, с. 124]. Родава-жанравы дыялог не замыкаецца ў рамках уласна літаратурных, а распаўсюджваецца і актыўна ўплывае, у прыватнасці, і на публіцыстыку, у станаўленні і жанрава-стылёвым узбагачэнні якой, па назіранні Т. Дасаевай, значную ролю адыграў лірызм [3, с. 6].

У падыходах да праблемы “змешанага” міжродавага ўтварэння можна вылучыць некалькі аспектаў. **Па-першае**, гегельска як кампазітны ўспрымаецца адзін з літаратурных родаў, пры гэтым не адмаўляецца яго самастойнасць, напрыклад, Платону такім родам бачыцца эпас. Яшчэ да Арыстоцеля гэты старажытны філосаф у дыялогу “Дзяржава” даў сваё вызначэнне літаратурных родаў: “Адзін род паэзіі і міфатворчасці ўвесь цалкам складваецца з пераймання – гэта <...> трагедыя і камедыя; другі род складваецца з выказванняў самога паэта – гэта ты знойдзеш пераважна ў дыфірамбах; а ў эпічнай паэзіі <...> – абодва гэтыя прыёмы” [4, с. 140]. Думку аб “сінтэзнасці” эпасу выказвае і сучасны рускі даследчык В. Кожынаў, дапускаючы, што такое вырашэнне пытання можа быць аспрэчана [5, с. 43]. Разуменне эпасу як кампазітнага літаратурнага роду супярэчыць гегельскай сістэме родавага раздзялення, згодна з якой эпас выяўляе “аб’ектыўнае ў яго аб’ектыўнасці”, лірыка – “суб’ектыўнае, унутраны свет”, а драма звязвае аб’ектыўнае і суб’ектыўнае ў новую самастойную цэласнасць [1, с. 419 – 420].

Ідэя аб “змешаным” паходжанні драматычнага роду літаратуры развівалася і паслядоўнікамі Гегеля. В. Бялінскі разглядаў драму як “зліццё (канкрэцую) лірычнага і эпічнага ў “жывое і самастойнае трэцяе” [6, с. 297], называючы драму ўслед за Арыстоцелем і Гегелем вышэйшым родам літаратуры. Нямецкі філосаф і эстэтык Кар’ер таксама гаварыў пра злучэнне лірыкі і эпасу ў арганічнае цэлае драмы. Падобнага погляду прытрымліваўся і яго суайчыннік – пісьменнік Жан-Поль: “...Драма павінна выгаварыцца ў эпічным ланцужку лірычных момантаў <...>. Дзіўнае, але арганічнае спалучэнне і ўзаемапранікненне аб’ектыўнага і лірычнага ў драме” [7, с. 243 – 244].

Як бачым, яшчэ на першасным, генетычным узроўні ўзнікнення літаратурных родаў вельмі істотным з’яўляецца момант узаемадзеяння родавых пачаткаў, спалучэнне іх у якасна новае самастойнае адзінства.

Прадстаўнікі гісторыка-этнаграфічнай школы (Мюленгоф, Уланд, Бенлёў, Вернэр і інш.) абазначылі **другі** аспект названай праблемы ў сувязі з паняццем старажытнага харавога сінкрэтызму. Паводле іх вучэння, паэзія першабытных народаў уяўляла сінтэз розных элементаў – эпічных і лірычных; эпічных, лірычных і драматычных. У працах прадстаўнікоў гэтай школы побач з паняццем сінкрэтызму з’яўляецца паняцце *ліра-эпічнага жанру* як пераходнай ступені развіцця і выкрышталізацыі эпасу са “змешанай”, сінкрэтычнай першабытнай паэзіі. А. Весялоўскі распрацоўвае вобраз старажытных *ліра-эпічных кантылен*, што з цягам часу губляюць свой лірычны элемент і становяцца творамі эпасу [8, с. 45].

Прыхільнікі тэорыі харавога сінкрэтызму шмат увагі надавалі пытанням “змешаных” утварэнняў у сувязі з генезісам літаратурных родаў. Хаця іх меркаванні, можа, хіба за выключэннем А. Весялоўскага, і не выйшлі за межы гіпотэз з-за штучных ускладненняў, недастатковай аргументаванасці, спрэчнасці многіх палажэнняў, аднак яны ўяўляюць цікавасць як альтэрнатыўныя падыходы да праблемы ўзаемадзеяння родавых пачаткаў. Аналізуючы кнігу В. Шэрэра “Паэтыка” (1888), А. Весялоўскі звяртае ўвагу на тыя моманты працы, што звязаны з кампазітнымі літаратурнымі “родамі”. Балада і раманс, паводле В. Шэрэра, – *эпіка-лірычныя* творы. Заўважаецца, што лірычныя элементы могуць пранізваць эпічныя апавед, а дыялагічныя партыі ў лірыцы адносяцца да *паўдраматычнага* роду, разам з “малітвай”, “пасланнем”, “гераідай”, хаця апошняя можа насіць і эпічны характар [8, с. 194].

Погляды В. Шэрэра на пытанне міжродавага ўзаемадзеяння, хоць у многім і спрэчныя, усё ж набліжаюцца да сучасных: “змешаныя” ўтварэнні разглядаюцца як другасныя, што ўзніклі на аснове трох фундаментальных літаратурных катэгорый – лірыкі, эпасу і драмы. І ў гэтым бачыцца **трэці**, якасна іншы, падыход да названай праблемы.

Глыбокае асветленне гэты аспект знайшоў у артыкуле В. Бялінскага “Раздзяленне паэзіі на роды і віды” (1841), які ў многім прадвызначыў развіццё ўсяго савецкага, у тым ліку і беларускага літаратуразнаўства. Грунтуючыся на гегелеўскай родавай сістэме, рускі крытык шмат увагі надае праблеме ўзаемадзеяння лірыкі, эпасу і драмы. “Хаця ўсе гэтыя тры роды паэзіі, – зазначае ён, – існуюць асобна адзін ад другога як самастойныя элементы, аднак жа, праяўляючыся ў асобных творах паэзіі, яны не заўсёды адрозніваюцца адзін ад другога рэзка акрэсленымі межамі. Насупраць, яны часта з’яўляюцца ў змешанасці” [6, с. 308]. В. Бялінскі нават лічыць істотным недахопам адсутнасць у творах славурых раманістаў В. Скота і Ф. Купера суб’ектыўнага элемента і значную перавагу эпічнага (а гэта, па Гегелю, абавязковае патрабаванне да сапраўднага эпасу). Лепшымі і вышэйшымі па мастацкай вартасці крытыку бачацца эпічныя творы, больш ці менш прасякнутыя драматычным элементам, набліжаныя да шэкспіраўскіх драм [6, с. 311 – 314].

У артыкуле разглядаюцца не толькі “*драмы ў эпопеі*”, але і “*эпопеі ў драме*”, якімі, на думку В. Бялінскага, з’яўляюцца грэчаскія трагедыі. Крытык падкрэслівае адметную рысу ўсёй антычнай грэчаскай літаратуры: пранікненне эпічнага элемента і ў драму, і ў лірыку. Узоры “*эпопеі ў драме*” ў “навейшай” літаратуры — драмы гістарычнага зместу, што закранаюць сферу вышэйшага дзяржаўнага жыцця (“Макбет” і “Рычард II” Шэкспіра, “Барыс Гадуноў” Пушкіна), і прамежкавыя паміж трагедыяй і камедыяй творы, кожная з дзеючых асоб якіх аднолькава захапляе (“Бура”, “Цымберлін”, “Дванаццатая ноч” Шэкспіра) [6, с. 314 – 316].

Крытык вылучае *лірычныя паэмы і лірычныя драмы*. Ён заўважае, што творы лірычнага роду *балада і раманс*, прымаючы эпічны характар, адчуваюць разам з тым і ўздзеянне драмы: нярэдка выкарыстоўваюць яе форму. Аўтар вылучае ў лірыцы *эпічную элегію*, сама назва якой гаворыць пра сінтэз розных родавых прыкмет, творам на памежжы лірыкі і эпасу называе таксама *думу* [6, с. 316 – 317, 335].

Увогуле В. Бялінскаму ўласціва асаблівае стаўленне да лірычнага роду літаратуры. Ён услед за Жан-Полем разглядае лірыку як “агульны элемент” любой паэзіі. Такая канцэпцыя абвяргае тэорыю паслядоўнага класіка-рацыяналіста Буало, што адводзіў лірыцы падпарадкавальнае месца ў родавай іерархіі. “Лірызм, – заўважае рускі крытык, – снуючы сам па сабе, як асобны род паэзіі, уваходзіць ва ўсе іншыя, як стыхія, жывіць іх, як агонь Праметэеў жывіць усе стварэнні Зевеса” [6, с. 300]. Спуднасць ідэі, выказанай у XIX стагоддзі, пацвярджаецца пазнейшымі даследаваннямі (працы В. Кожынава, К. Маціева, А. Міхайлава, Л. Швяцовай, Ю. Сураўцава, І. Навуменкі, М. Стральцова, Ю. Канэ, Т. Дасаевай і інш.), дзе вывучаецца ўплыў лірызму на жанры паэмы, мастацкай прозы і публіцыстыкі.

Такім чынам, В. Бялінскі тонка заўважыў і глыбока прааналізаваў моманты ўзаемапранікнення лірычных, эпічных і драматычных адзнак у шматлікіх творах рускай і замежнай літаратуры, ягоня назіранні сталі грунтоўным падмуркам для далейшага вывучэння гэтай праблемы.

Сучаснае літаратуразнаўства шырока распрацоўвае паняцце *ліра-эпасу*, ці *ліра-эпічнага жанру*, аднак даследчыцкія падыходы да пытання міжродавых літаратурных спалучэнняў значна адрозніваюцца паміж сабой. Напрыклад, аўтары “Словаря литературоведческих терминов” (1974) Л. Цімафееў і С. Тураеў да *ліра-эпічнага жанру* адносяць *паэму, раман у вершах, лірычную прозу. Балада* трактуецца як жанр лірычнай паэзіі, што носіць апавядальны характар, *байка* вызначаецца як сціслы аповед, пры гэтым са спасылкай на А. Патабню падкрэсліваецца спалучэнне ў байцы “паэзіі і прозы” [9, с. 29]. Гэтыя два жанры В. Рагойша ў дапаможніку “Тэорыя літаратуры ў тэрмінах” (2001) адносяць да пераходных родавых утварэнняў: *ліра-эпічнай* (балада) і *ліра-драматычнай* (байка) паэзіі.

Гэтыя, толькі некаторыя прыклады, пераканаўча сведчаць пра адрознасць, індывідуальнасць падыходаў да праблемы пераходных жанраў. “Увогуле, усякі індывідуальны крытычны падыход, – заўважаюць заходнія літаратуразнаўцы Р.

Уэлек і О. Уорэн, – азначае выяўленне новага родавага звяна, новай жанравай мадэлі” [10, с. 244].

Індывідуальнасцю і навіной вылучаецца погляд Б. Кормана на праблему родавага ўзаемадзеяння. Даследчык прапануе ўласную тэрміналагічную сістэму, за аснову якой бяруцца паняцці “суб’ект” і “аб’ект”. Для пераходных адзінстваў прапануецца тэрмін “*двухродавае літаратурнае ўтварэнне*”. Іх вызначэнне грунтуецца на цэлай сістэме наватарскіх паняццяў: ”фармальна-суб’ектная арганізацыя”, “фразеалагічны пункт погляду” і інш., сабраных у эксперыментальны слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў [11, с. 172 – 189]. Для абазначэння *шасці* магчымых “змешаных” родавых форм, што ўтвараюцца шляхам папарнага спалучэння трох родавых пачаткаў, Б. Корман карыстаецца словазлучэннямі “прыметнік + назоўнік” і выдзяляе наступныя групы: 1) “*драматычная лірыка*”, або “*ролевая лірыка*” (напрыклад, вершы “Касар” А. Кальцова, “Кацярына” М. Някрасава); 2) “*драматычны эпас*”, або, па тэрміналогіі М. Бахціна, “*поліфанічны раман*”, у якім выступае вобраз героя-апавядальніка з адметнай манерай маўлення; 3) “*лірычная драма*” (як прыклад – драматургія М. Лермантава); 4) “*лірычны эпас*”, або “*лірычная проза*” (узорам з’яўляюцца малыя формы лірычнай прозы І. Тургенева і лірычная аповесць І. Буніна “Жыццё Арсеньева”); 5) “*эпічная драма*” (напрыклад, трагедыя А. Пушкіна “Барыс Гадуноў”) і 6) “*эпічная лірыка*” (у якасці ілюстрацыі прыводзіцца верш А. Блока “На чыгунцы”).

Гэтая класіфікацыя, безумоўна, мае шмат слушных і цікавых момантаў, аднак яна не можа прэтэндаваць на поўны ахоп усёй разнастайнасці міжродавых утварэнняў. Па-за ўвагай застаецца нават такі распаўсюджаны і папулярны ў літаратуры жанр, як паэма. Згодна з гэтай сістэмай, паэму нельга аднесці ні да “лірычнага эпасу”, які тоесны лірычнай прозе, ні да “эпічнай лірыкі”, што істотна адрозніваецца ад паняцця “ліра-эпічны жанр”.

Адрозненні ў тэрміналогіі, разуменні пераходных міжродавых аб’яднанняў сведчаць пра няспыненыя пошукі ў гэтай галіне, актуальнасць дадзенай праблемы і неабходнасць далейшай яе распрацоўкі. Такі разнабой, бяспрэчна, уносіць шмат супярэчнасцяў у літаратуразнаўчую навуку, перашкаджае выпрацоўцы агульнай зручнай сістэмы паняццяў. Але “падагнаць” твор пад пэўную мерку, раз і назаўсёды акрэсліць яго прыроду, павесіўшы “жанравы ярлык”, – не самая галоўная справа. Літаратура – жывая, зменлівая з’ява: пісьменнікі заўсёды эксперыментуюць, ствараюць новае. Натуральным і непазбежным у творчым працэсе становіцца ўзаемадзеянне лірычнага, эпічнага і драматычнага ў мастацкім тэксце. І даследчыку вельмі важна ўбачыць гэтыя ўзаемапераходы, вызначыць суадносіны родавых элементаў, бо ігнараванне такога істотнага моманту вядзе да скажэнняў у трактоўцы твора, як, напрыклад, гэта адбылося з паэмай В.Зуёнка “Сяліба”. Папрокі аднаго з крытыкаў у адрас паэта за вузка “гідратэхнічны характар” твора, недастатковую распрацоўку “вобразаў меліяратараў” і пад. не маюць пад сабой грунту. Яўна памылковыя, неапраўданыя ацэнкі з’яўляюцца вынікам аналізу паэмы як твора з “эпічна-канфліктнай асновай”, ігнаравання ярка выражанага, дамінуючага лірычнага пачатку. В. Зуёнак ніяк не ставіў за мэту

“паказаць працу тых людзей, што сёння рашаюць важныя народна-гаспадарчыя задачы” [12, с. 152], а хацеў падзяліцца сваім, асабістым роздумам над праблемай “чалавек і прырода”, “прырода і чалавек” [13, с. 5]. Таксама абсурдна было б абвінавачваць, напрыклад, Я. Брыля за нявыяўленасць, нераспрацаванасць сюжэта ў яго апавяданні “Гуртавое” ці лірычных замалёўках, у якіх галоўнае – асоба аўтара, яго перажыванні і пачуцці.

На творы, дзе суіснуюць і ўзаемапранікаюць розныя родавыя элементы, надзвычай багатая беларуская літаратура. Сярод іх – драматычныя паэмы Я. Купалы і М. Арочкі, ліра-эпас А. Куляшова і паэмы ў прозе Я. Сіпакова, абразкі З. Бядулі і версэты А. Разанава, лірычныя мініяцюры Я. Брыля і праязныя элегіі В. Зуёнка... Адны з іх ужо сталі класікай, другія толькі ўваходзяць у літаратурны ўжытак. З прыходам у літаратуру маладых аўтараў, магчыма, можна чакаць нараджэння твораў зусім новых, арыгінальных жанраў. Таму застаецца актуальнай праблема ўзаемапераходаў лірычнага, эпічнага і драматычнага пачаткаў у мастацкім тэксце. Наадварот, сёння, калі ўсё больш умоўнымі становяцца родава-жанравыя межы, яна выходзіць на першы план і патрабуе глыбокага вывучэння.

Літаратура

1. Г е г е л ь. Эстетика: В 4 т. М., 1971. Т. 3.
2. Р а г о й ш а В. П. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах: Дапаможнік. Мн., 2001.
3. Д а с а е в а Т. М. Паэтыка лірызму ў беларускай публіцыстыцы і мастацкай прозе: Аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук. Мн., 2002.
4. П л а т о н. Государство. Законы. Политик. М., 1998.
5. К о ж и н о в В. В. К проблеме литературных родов и жанров // Теория литературы: Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры. М., 1964.
6. Б е л и н с к и й В. Г. Собр. соч.: В 9 т. М., 1978. Т. 3.
7. Ж а н – П о л ь. Приготовительная школа эстетики. М., 1981.
8. В е с е л о в с к и й А. Н. Историческая поэтика. М., 1989.
9. Т и м о ф е е в Л. И., Т у р а е в С. В. Словарь литературоведческих терминов. М., 1974.
10. У э л л е к Р., У о р р е н О. Теория литературы. М., 1978.
11. К о р м а н Б. О. Избранные труды по теории и истории литературы. Ижевск, 1992.
12. С м а л ь я н а в а Л. П. Шляхі паэтычнага эпасу. З гісторыі бел. сав. паэмы. Мн., 1977.
13. У высокай нябеснай “заземленасці”: Гутарка М. Мікуліча з В. Зуёнкам // Літ. і мастацтва. 1995. 28 крас.